خورشید شرق، کتابی در شناخت جناب فضل بن شاذان نیشابوری ـ عبدالحسین طالعی
فصلنامه تخصّصي مطالعات قرآن و حدیث **سفینه**
سال دهم، شماره ۳۹ «ویژه پژوهش‌های رضوی»، تابستان ۱۳۹۲، ص ۱۴۱ ـ ۱۵۲

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.8.2]

خورشید شرق، کتابی در شناخت جناب فضل بن شاذان نیشابوری

عبدالحسین طالعی*

خورشید شرق در سده سوم عنوان کتابی است از دکتر مهدی بیات مختاری در مورد شخصیت و آثار جناب فضل بن شاذان نیشابوری (متوفی ۲۶۰) صحابی و دانشمند بزرگ شیعی، که به عنوان چهارمین کتاب از سلسله «بزرگان شیعه» و بیستمین کتاب از سلسله منشورات مؤسسه کتابشناسی شیعه منتشر شده است.

مبنای اصلی کتاب، پایان نامه دکترای نویسنده بوده با این مشخصات:

فضل بن شاذان نیشابوری، زندگی و آراء او. پایان‌نامه دکتری علوم قرآن و حدیث، نوشته م – بیات مختاری. استاد راهنما: آیت الله محمدهادی معرفت. اساتید مشاور: آیت الله مسلم داوری و حجه الاسلام محمد علی مهدوی راد. دانشگاه قم: مرکز تربیت

*. عضو هیئت علمی دانشگاه قم. Email: Taleie20@gmail.com

مدرس، بهار ۱۳۸۵، ۱۱۷۲ صفحه، موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه قم، به شماره «۱۶۰- علوم قرآن» دربخش پایان نامه‌ها.

البته این پژوهش، از زمان پایان‌نامه تا این کتاب، راهی دراز پیموده و به اندازه یک یا چند نگارش جدید، کار علمی بر روی آن انجام شده تا به اینجا رسیده است. در این فاصله، فصل‌هایی از پایان‌نامه نیز به صورت رساله‌ای جداگانه منتشر شده، چرا که نسبت مستقیم با بحث فضل بن شاذان نداشته است.

برای آشنایی بیشتر با درونمایهٔ کتاب، به محتوای آن نظری می‌افکنیم:

فصل اول: تاریخ نیشابور و موقعیت آن در عصر فضل

- جایگاه نیشابور در خراسان قدیم
- ورود اسلام به نیشابور
- رابطه شیعیان و خراسان
- انشعابات مکتب امامیه

در این بخش، نویسنده به کلام شیخ مفید استناد کرده که به عقیده نگارندهٔاین سطور، این انشعابات را نمی‌توان آن چنان مهم و «ویرانگر» توصیف کرد.

- **گروه‌ها و فرقه‌های کلامی**(شامل: غلات، زیدیه، اسماعلیه، فطحیه، خوارج، معتزله، مرجئه)
- گرایش عرفانی و صوفیانه محیطی فضل (شامل: کرامیان، ملامتیه، حلّاج).
- وکیلان و محدّثان شیعی معاصر فضل در نیشابور که فضل، نسبت به آنان، درخشندگی خاصّی دارد.

به عنوان نمونه :فضل بن سنان، ابراهیم بن عبده، اسحاق بن اسماعیل (که امام عسکری علیه‌السلام نامه معروف خود را خطاب به او نوشت)، برادران و برادرزادگان فضل.

- محدثان مکتب خلافت معاصر فضل در نیشابور.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.8.2]

مهم ترین فرد در این بخش، مسلم بن حجاج نیشابوری است که یک سال پس از فضل (در سال ۲۶۱) در نیشابور درگذشت. پس از او محمد بن اسماعیل بخاری است که درسال ۲۵۰ هجری وارد نیشابور شد، مدتی درآنجا ماند و چهار سال پیش از فضل(به سال ۲۵۶) در سمرقند درگذشت. و در درجه بعد، چند تن دیگر.

فصل دوم: خاندان و نژاد فضل بن شاذان

- تبار فضل بن شاذان، یمنی است یاایرانی؟
- همنامان «ابن شاذان» که همه متأخر بر فضل بن شاذان‌اند و برخی- مانند فضل بن شاذان رازی، ابن شاذان بزّاز، ابن شاذان صیرفی، ابن شاذان صیدلانی و ابن شاذان جوهری - از اهل تسنن بوده‌اند.
- دوازده تن از افراد شناخته شده خاندان فضل، اعم از اسلاف و اخلاف او، که درمورد برخی از آنها مانند شاذان بن خلیل پدر فضل و ابو عبدالله شاذانی نوه برادر فضل سخن به تفصیل آمده که هرکدام، در حدّ یک پژوهش مستقلّ به شمار می‌آید.
- «شاذان» - نام پدر فضل – واژه‌ای ایرانی است که در اصل، «شادان»- به معنی شادمان – بوده است.

نویسنده در مورداین که «عباس بن فضل بن شاذان»- دانشمند معروف علم قرائت قرآن – فرزند فضل نیشابوری باشد، تردید می‌کند و احتمال قوی داده که او فرزند رازی و از متسنّنان ری بوده است.

فصل سوم: فضل بن شاذان در منظر رجال شناسان

- فضل در نگاه دانشمندان رجالی

شامل گزارش‌های دانشمندان رجالی در مورد فضل، که نام و گزارش این دانشمندان به ترتیب زمان ذکر شده است. برخی از اینان: کشّی، شیخ طوسی، نجاشی، ابن شهر

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.8.2]

آشوب، علامه حلّی، ابن داوود حلّی، صاحب معالم، محقق اردبیلی، شیخ محمد تقی شوشتری، آیت الله خویی.

نکته مهم دراین بخش، آن است که در پاره‌ای از موارد این بخش، به گزارش‌های رجالی کهن اکتفا نشده، بلکه تحلیل، بررسی و شرح و توضیح داده شده است (مانند گزارش کشّی، ابن داود حلّی، شیخ محمد تقی شوشتری).

فصل چهارم: تمجید امام عسکری علیه‌السلام از فضل وردّ توقیع ساختگی

- فضل در نگاه معصوم علیهم‌السلام.

این بخش، توضیح و شرح چهار جمله امام عسکری علیه‌السلام درمورد فضل را بر عهده دارد.

أ. وجّهه الی العراق.

ب. فترحّم علیه

ج. اغبط اهل خراسان بمکان الفضل بن شاذان

د. هذا صحیح ینبغی ان یعمل به.

ادامهٔ این فصل، بررسی نامه‌ای است که به امام عسکری علیه‌السلام نسبت داده‌اند. در آن نامه، از فضل بدگویی شده و عقیده به جسمّیت خداوند متعال را به او بسته‌اند.

نویسنده در این فصل، ابتدا چهار نکته کلیدی در بررسی آن نامه بیان می‌دارد، سپس متن نامه را نقل می‌کند، آنگاه گفتار برخی از دانشمندان رجالی را در نقد و بررسی آن می‌آورد، که دراین میان، پاسخ علامه حلّی، ابن داوود حلی، صاحب معالم و عبدالنبی جزایری مختصر است، ولی پاسخ شیخ محمد تقی شوشتری و شیخ عبدالله مامقانی مفصّل. در پاسخ مامقانی، به کلام مفصل مولی محمد تقی مجلسی در این زمینه نیز اشاره دارد. پس از اینها، خود نویسنده به تفصیل، به بررسی آن نامه می‌پردازد و جعلی بودن آن را نتیجه می‌گیرد. نیز وجود آن و فرض صحّت نامه را نیز مطرح می‌کند و

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.8.2]

به‌این نتیجه می‌رسد که به فرض صحّت نامه، خدشه‌ای به شخصیت فضل وارد نمی‌شود.

فصل پنجم: کمالات و زمینه‌های تخصصی

در این فصل، ۳۸ تعبیر از تعبیرات دانشمندان رجالی در باب فضل، با شرح و توضیح آمده است، از جمله: ثقه، عادل، جلیل، اجلّ اصحابنا، اجلّ من أن یغمز فیه، رضی الله عنه، رحمه الله، شیخ، شیخ طائفة الشیعة، فقیه، متکلّم، له کتاب، له مصنّف.

این فصل، با توضیحات مبسوط نویسنده همراه است که کدام از این القاب، بر وثاقت راوی دلالت دارد و این دلالت، چگونه است.

این فصل، مانند بسیاری از فصول و بخش‌های این رساله، خود می‌تواند به عنوان یک تحقیق مستقل در مواضع دیگر نیز مورد استفاده قرار گیرد.

فصل ششم: استادان معصوم و آسمانی

این فصل، ارتباط یا استفاده علمی‌فضل از پنج امام معصوم (امام رضا تا امام مهدی علیهم‌السلام) را بررسی می‌کند و درباره آن بزرگواران، شرح حال مختصری می‌آورد.

فصل هفتم: مشایخ ارجمند و گرانقدر

پژوهش گستردهٔ این فصل، به مشایخ فضل اختصاص دارد. چند نکته مهم این فصل:

- هدف نویسنده از این پژوهش گسترده.
- سفرهای فضل برای کسب علم: مدینه، بغداد، کوفه، بصره، قم .
- دیدار و دریافت حدیث از اصحاب اجماع
- تنوّع اساتید فضل، از دیدگاه مذهبی و فکری. به عنوان نمونه:

الف. از شیعه امامیه: ابن ابی عمیر، صفوان بن یحیی.

ب. از کیسانیه: عبدالرحمان بن حجاج .

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

خورشید شرق، کتابی در شناخت جناب فضل بن شاذان نیشابوری

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.8.2]

ج. از فطحیه: حسن بن علی بن فضال

د. از واقفیه: عبدالله بن جبله، عثمان بن عیسی

ه. از اهل تسنّن: محمد بن یحیی ذهلی، هیثم بن بشیر سلمی، و حدود ۴۰ تن از مشایخ او در کتاب *الایضاح*، که در پایان‌این فصل به آنها پرداخته است.

ذیل نام هریک از ۸۱ تن مشایخ شیعی فضل، شرح حالی مختصر، مستند و جامع از او و نیز تعداد روایات فضل از آن شیخ حدیث، بنابر کتاب *معجم رجال الحدیث* و نرم افزار درایة النور، آمده است.

- عنوان برخی از فواید این بخش:

الف. نحوه آشنایی فضل با ابن ابی عمیر

ب. وثاقت صفوان بن یحیی و بررسی روایات توبیخ او

ج. جایگاه یونس بن عبدالرحمان و پاسخ به روایات قدح او

د.ایا نقل فضل از هشام بن حکم، با واسطه بوده یا بی واسطه؟

ه. مدّت عمر حسن بن محبوب سرّاد

و. گزارش فضل از نحوه آشنایی خود با ابن فضّال

ز. وثاقت محمد بن سنان و بررسی ادلّهٔ تضعیف او

ح. وثاقت محمد بن جمهور عمی

ط. توضیح دو کلمهٔ «قریب الامر» و «اخباری» در کتب رجالی

ی. فضل بن شاذان در کتاب *ایضاح* تصریح کرده که فقط از راویان متسنّن نقل روایت کرده است. این نقل روایت، با تعبیرات مختلف آمده مانند: ومن روایاتکم، ما رواه، تروون، حدّث به، یروی، رویتم، حدثنی، حدثنا، روی.

نویسنده در این بخش، نام ۳۹ تن از مشایخ متسنّن فضل را آورده که شرح حال سه نفر را نسبتاً مبسوط بیان کرده و در مورد بقیه، فقط به ذکر نام بسنده کرده است.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.8.2]

فصل هشتم: راویان و شاگردان

در این فصل، ابتدا شاگردانِ فضل بیان شده که از خویشاوندان او بوده‌اند (۴ تن)، و پس از آن ۱۸ تن دیگر که نسبت خویشاوندی نداشته‌اند. برخی از نکات این فصل:

- تفصیل در شرح حال ابن قتیبه نیشابوری و نقد و بررسی سخنان استاد محمد باقر بهبودی در تضعیف وی.
- شناسایی محمد بن اسماعیل و بررسی مشترکات.
- بررسی سخن شیخ طوسی در تضعیف محمد بن عیسی بن عبید.

فصل نهم: مقابله با سیاست‌های عباسیان و طاهریان

- شناخت محیط سیاسی

شامل: برخوردهای فضل با عباسیان (۱۱ خلیفه، ازهارون تا معتمد)، برخورد با طاهریان به ویژه طاهریان خراسان.

فصل دهم: جایگاه فضل در کتب اربعه

- به نظر نویسنده، روایات منقول از فضل بن شاذان در کتب اربعه شیعه، ۸۳۸ مورد است: کافی ۵۵۶ حدیث، تهذیب ۲۱۲ حدیث، استبصار ۶۲، *من لا یحضره الفقیه* ۹ حدیث.

البته اعداد دیگر نیز گفته‌اند.

- جدول منقولات ثقة الاسلام کلینی از فضل، از ابن ابی عمیر – ۲۵۳ مورد از صفوان بن یحیی – ۲۰۴ مورد، از حماد بن عیسی – ۸۴ مورد
- بحث دراین که کلینی روایات فضل را به چه واسطه‌ای نقل کرده است؟
- روایات *کافی* از فضل به کدام معصوم منتهی می‌شود؟ با جدول مربوطه

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.8.2]

- دیدگاه‌های اجتهادی و فتاوای فضل ، منقول در *کافی*، در باب: طلاق و ارث که ظاهراً برگرفته از کتابهای او در این زمینه باشد.
- احادیث فضل، منقول در *من لا یحضره الفقیه*.
- دیدگاه‌های اجتهادی فضل، منقول در *من لا یحضره الفقیه* در باب ارث.
- جدول منقولات *تهذیب الاحکام*، از فضل، از ابن ابی عمیر – ۸۳ حدیث، از صفوان بن یحیی – ۸۳ حدیث، از حماد بن عیسی – ۳۴ حدیث.
- شیوهٔ روایت کردن شیخ طوسی از فضل در *تهذیب*.
- دیدگاه‌های اجتهادی فضل منقول در *تهذیب*، در باب ارث.
- جداول روایات فضل در *استبصار*.
- دیدگاه‌های اجتهادی فضل، منقول در *استبصار*، در باب ارث.

فصل یازدهم: فضل در *رجال کشی*

- مقدماتی در علم رجال و نقش فضل بن شاذان در آن علم.
- توثیقات فضل بن شاذان، شامل توثیق ۸۳ تن از اصحاب پیامبر و ائمه علیهم‌السلام منقول از فضل.

ذیل نام هر یک ازاین افراد، شرح حال مختصر او – عمدتاً با تکیه بر مطالب فضل در مورد آن صحابی – آمده است.

- تضعیفات فضل شامل شرح حال ۲۴ نفر از اصحاب پیامبر و ائمه علیهم‌السلام.

فصل دوازدهم: پاره‌ای از دیدگاه‌های اصولی و فقهی

فصل سیزدهم: دیدگاه‌ها و نقدهای کلامی

- گزارش برخی از دیدگاه‌های کلامی فضل در باب: توحید، نبوت، قرآن، صحابه، امامت و شئون ائمه علیهم‌السلام.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.8.2]

- نقد و بررسی مکاتب مختلف کلامی‌معاصر فضل توسط او، مانند: ثنویت، تثلیث، فلسفه یونانی، معتزله، غالیان، مرجئه، خوارج، کرّامیه، حسن بصری و صوفیه، حشویه و جسم گرایان، زیدیه، قرامطه، فطحیه، واقفیه.

فصل چهاردهم: تألیفات

- چه کسانی آثار فضل بن شاذان را دیده و نسخه‌هایی از آنها داشته‌اند؟ دست کم سه نفر: علی بن محمد حدّادی، حیدر بن شعیب، یحیی بن زکریا گنجی. شرح حال این سه تن را نویسنده آورده است.
- فهرست تألیفات فضل به روایت: شیخ طوسی، نجاشی، ابن شهر آشوب، سید اعجاز حسین، اسماعیل پاشا بغدادی، مدرس تبریزی، آقا بزرگ تهرانی.
- معرفی مبسوط آثار فضل: در زمینه لغت و تفسیر – سه کتاب، در قلمرو فقه و احکام – ۱۴ کتاب، در عرصهٔ فلسفه و کلام – ۵۳ کتاب.
- نقل متن کامل یا گزیده‌هایی مفصّل، از سه کتاب فضل که اکنون، اصل یا منتخب آنها موجود است: کتاب *العلل*، *الرجعة*، *الایضاح*.
- در ضمن آثار فضل بن شاذان، ردّ و نقد و بررسی بر شخصیت‌ها یا فرقه‌های مختلف می‌بینیم، از جمله: اهل التعطیل، غلاة، الغالیة المحمدیة، محمد بن کرّام، اصمّ، یمان بن رباب خارجی، مرجئه، قرامطه، بائسه، اهل خلاف، حشویه، حسن بصری، ثنویه، جبریه، منانیه، جبائیه، مثلثه، دامغه.

این عناوین نشان می‌دهد که فضل، سربازی مجاهد در عرصهٔ دفاع علمی از تشیع بوده و بر تمام مبانی این فرقه‌ها تسلّط علمی‌داشته است، چنان که در کتاب *الایضاح* – که موجود است – گزارشی از نظرات چندین فرقه می‌بینیم. این تسلّط، به ویژه در زمانی اهمیت خود را نشان می‌دهد که دوریِ راه‌ها، پراکندگیِ جغرافیایی دانشمندان و مشکلات ارتباطی میان آنها را به خوبی در نظر آوریم.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.8.2]

- در میان آثار فضل، دست کم هفت کتاب دربارهٔ امام مهدی(ع) وجود داشته است: *اثبات الرجعة، الرجعة، القائم، الملاحم، حذو النعل بالنعل، الحجة فی ابطاء القائم، الغیبة للحجة.*

این کتابها، به شکل اصلی خود، در دسترس ما نیست مگر احادیث آنها که به شکل پراکنده در کتاب *کفایة المهتدی* میرلوحی آمده یا *منتخبی از رسالهٔ رجعت* که توسط شیخ حر عاملی به دست ما رسیده است.

ولی به هر حال، این عناوین نشان می‌دهد که مسئلهٔ مهدویت، از حقایق مسلّمهٔ اسلامی است، به گونه‌ای که فضل بن شاذان – که تنها پنج سال اوّل حیات حضرت مهدی(ع) را درک کرده – در طول حیات علمی‌خود و قبل از تولد حضرتش، احادیث مربوط به آن جناب را در آثار خود آورده و حتّی غیبت حضرتش و ابطاء (درنگ) در ظهور را نیز به عنوان موضوع کتاب در نظر گرفته است.

فصل پانزدهم: کاوشی در ایضاح

خاتمه: پرواز به فردوس

در پایان، چهار گفتار آمده که مؤسسه کتابشناسی شیعه به کتاب افزوده است:

پیوست۱: آثار فضل در مصادر قدما

دراین پیوست، آثار فضل در کتابهایی بررسی شده است، مانند: *الکافی، الفقیه، تهذیب الاحکام، علل الشرائع، الفصول المختارة*، مسأله ارث الأولاد در *رسائل الشریف المرتضی، امالی* طوسی، *متشابه القرآن و مختلفه.*

پیوست۲: سرگذشت فضل در کتابهای رجال و فهارس

در پیوست۲ سرگذشت فضل در کتابهایی آمده است، همچون:

رجال کشّی، *الفهرست* ندیم، *رجال* نجاشی، *الفهرست* طوسی، *رجال* علامه حلی، *رجال* ابن داوود، *معالم العلماء.*

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.8.2]

پیوست۳: مقایسه نام آثار فضل در سه مصدر قدیمی

۵۶ اثر فضل در ۳ مصدر قدیمی‌از آثار نجاشی، طوسی و ابن شهرآشوب مقایسه شده است.

پیوست۴: تقریر دروس‌آیة الله سیّد احمد مددی دربارۀ فضل بن شاذان

این تقریر در دو مبحث مطرح شده است:

۱- ویژگیهای فردی و حیات اجتماعی و علمی

شامل: نسب، ولادت و وفات، سخن نجاشی در وصف فضل، استادان، تحلیل گزارش کشی، شاگردان، سفرهای فضل، روایات متفاوت در مدح و ذمّ فضل، منهج علمی، تراث علمی‌و بررسی اجمالی آثار فضل در کلام نجاشی و طوسی، بررسی طرق اصحاب به کتاب فضل، طرق مشایخ به فضل، نگاهی تفصیلی به برخی آثار منسوب به فضل

۲- آراء واندیشه‌ها

الف) عقاید و دیدگاههای کلامی: برجسته ترین جنبه علمی‌شخصیت ابن شاذان، - که شیخ طوسی او را متکلمی‌جلیل القدر شمرده – کلام اوست؛ دراین بحث به سه مسألۀ توحید، نبوت و امامت پرداخته‌اند.

ب) دیدگاههای فقهی و اصولی:

در این قسمت به نظریه‌های ذیل پرداخته‌اند:

حجیت قیاس مستنبط العله، اجتماع امر و نهی و احکام و فروع فقهی، میراث مجوس، نقد آرای اهل سنت.

ج) دیدگاههای حدیثی و رجالی:

دراین قسمت به رجال و حدیث اهل سنت و حدیث صحیح از نظر فضل اشاره شده است.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.8.2]

د) دیدگاه قرآنی

این پیوست نسبتاً مبسوط، از آن روی حائز اهمیت است که بیشترینهٔ مباحث رجالی این مدرّس نوآور علم رجال، مکتوب نشده و در حدّ گفتار شفاهی باقی مانده است.

به هر حال، جای این کتاب به عنوان یک کتاب مستقل پژوهشی در زمینهٔ شخصیتی بزرگ شیعی از سدهٔ سوم، خالی بود که امید است این تلاش ارزشمند، نقطهٔ عطفی در راه شناخت جناب فضل باشد. نگارندهٔ این سطور، بخش اول از کتاب خود، *فقیه نیشابور* (تهران: همشهری، ۱۳۹۰– از سلسلهٔ اندیشه‌وران اسلام و ایران) را از پایان‌نامهٔ یاد شده برگزید و در مقدمهٔ آن، به این اقتباس تصریح کرده است. پیشنهاد می‌شود که در چاپ بعدی، نمایه‌ها و فهارس فنی به کتاب افزوده شود تا امکان بهره وری از آن بیشتر شود.

کتاب، با وجود حجم نسبتاً زیاد، کم غلط عرضه شده که از مزایای آن به شمار می‌آید. توفیق روز افزون نویسنده و ناشر را در ارائه آثار گرانقدر دیگر، از خدای متعال می‌طلبیم. انّه ولیّ التوفیق.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.10.39.8.2]